

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

PSIHOLOŠKI UČINCI RADA "NA CRNO"

diplomski rad

MENTOR: dr. Branimir Šverko

STUDENT: Sanja Macura

Zagreb, 2005.

SADRŽAJ

SAŽETAK	3
UVOD	4
Rad "na crno"	4
Definicija neslužbenog gospodarstva	4
Uzroci i kontekst pogodan za nastanak NG-a	5
Specifičnosti NG-a u Hrvatskoj	7
Procjene NG-a u Hrvatskoj	9
Oblici rada u neslužbenom gospodarstvu	10
Nezaposlenost i rad "na crno"	11
Oblici neslužbene ekonomske djelatnosti u koje su uključeni nezaposleni	12
Psihološki učinci nezaposlenosti	14
Psihološka deprivacija	17
Mogući psihološki učinci rada "na crno"	19
PROBLEM	21
METODA	22
Uzorak	22
Instrumenti	24
Postupak	26
REZULTATI	27
Deskriptivna analiza glavnih varijabli	27
Povezanost uključenosti u aktivnosti neslužbenoga gospodarstva s izraženošću ...	31
psihološke deprivacije	
RASPRAVA	35
ZAKLJUČAK	41
LITERATURA	42
PRILOG	43

SAŽETAK

U životu čovjeka rad ima manifestnu i latentnu funkciju. Zaposlenost omogućuje ljudima zadovoljavanje i manifestne (osiguravanje sredstava za život) i latentnih funkcija rada (nivo aktivnosti, vremenska struktura dana, socijalni kontakti, osjećaj društvene korisnosti, status i samopoštovanje) (Jahoda, 1982). Gubitkom posla gubi se i mogućnost zadovoljenja ovih funkcija rada.

Ovim istraživanjem smo htjeli provjeriti iskazuju li nezaposleni koji su uključeni u neke oblike rada u neslužbenom gospodarstvu manju razinu psihološke deprivacije od nezaposlenih koji se ne bave takvim aktivnostima te na kojim se latentnim funkcijama rada ta eventualna manja razina psihološke deprivacije očituje.

Istraživanje je provedeno na 1138 nezaposlenih osoba s Hrvatskog zavoda za zapošljavanje. Rezultati pokazuju da oni koji obavljaju povremene honorarne poslove i poslove "u fušu" te rade "na crno" iskazuju značajno manju razinu psihološke deprivacije od nezaposlenih koji nisu uključeni u te aktivnosti neslužbenoga gospodarstva. Rad u neslužbenom gospodarstvu smanjuje psihološku deprivaciju na sljedećim latentnim funkcijama rada: nivou aktivnosti, vremenskoj strukturi dana, socijalnim kontaktima i osjećaju društvene korisnosti.

Ključne riječi: *nezaposlenost, rad "na crno", psihološka deprivacija*

UVOD

RAD "NA CRNO"

Definicija neslužbenog gospodarstva

U ekonomskim raspravama sve se više govori o velikim razmjerima neslužbenog gospodarstva koje postoji u gotovo svim zemljama bez obzira na stupanj gospodarskog razvoja, društveno uređenje ili vladajuće socijalno i religiozno okruženje. Posebno se smatra kako se ono snažno razvija u državama u tranziciji, koje napuštaju državni oblik vlasništva i u kojima se stvara velik broj novih privatnih poduzeća čije je poslovanje veoma teško kontrolirati. Međutim, neslužbeno gospodarstvo javlja se u svim zemljama svijeta, nerazvijenim i razvijenim. Kako bi definirali neslužbeno gospodarstvo, prvo ćemo krenuti od definicije legalnosti.

Da bi neka ekonomska djelatnost bila legalna (službena), ona mora zadovoljiti sljedeće uvjete: mora biti registrirana i ispunjavati neke dodatne zahtjeve, mora steći status poreznog obveznika i mora poštivati radno zakonodavstvo.

Međutim, neke gospodarske djelatnosti odvijaju se izvan formalnog okvira. Franičević (1997) definira **neslužbeno gospodarstvo (NG)** kao "djelatnosti koje nisu registrirane službenom nacionalnom statistikom ili su izmakle evidenciji poreznih vlasti". No kako je sama legalnost višedimenzionalna, nelegalnost rijetko znači nezadovoljavanje svih uvjeta legalnosti.

S obzirom na posebna institucionalna pravila koja krše možemo razlikovati različite tipove podzemnih aktivnosti: nelegalnu, neprijavljenu, neregistriranu i neformalnu ekonomiju. Dok *nelegalna* ekonomija obuhvaća zakonski zabranjena dobra i usluge, pod *neformalnom* ekonomijom se podrazumijeva proizvodnja dopuštenih dobara, koja se proizvode i/ili distribuiraju na nezakonit način. *Neprijavljene* ekonomske djelatnosti su one koje zaobilaze ili izbjegavaju porezna pravila, a *neregistrirana* ekonomija obuhvaća djelatnosti koje zaobilaze propise o prijavljivanju statističkim agencijama (Feige, 1990; prema Franičević, 1997).

Uzroci i kontekst pogodan za nastanak NG-a

Franičević (1997) navodi kako za postojanje neslužbenog gospodarstva ima više uzroka: a) neke djelatnosti se ne registriraju jer ih usvojena konvencija niti ne treba registrirati (npr. kriminalne aktivnosti) ili su izuzete od oporezivanja pa ih ni ne treba prijavljivati; b) neke djelatnosti ostaju neregistrirane, makar i legalne i proizvodne, jer je onemogućeno, a i teško doći do podataka o njima, a pritom se pretpostavlja njihova niska ekonomska važnost (na primjer "uradi sam" aktivnost ili trampa); c) neke djelatnosti koje bi trebale biti registrirane to nisu, jer poduzeća i pojedinci prikrivaju informacije o njima, bilo zato što je sam proizvod ilegalan ili je ilegalan neki oblik njegove proizvodnje i distribucije (na primjer promet droga te recimo, zapošljavanje "na crno").

Samim donošenjem zakona definira se formalni okvir gospodarstva i određuje što ulazi, a što ne ulazi u NG. Pridržavanje zakona sudionicima nameće troškove i suočava poduzeća i pojedince s preprekama koje proizlaze iz administrativne neučinkovitosti i potražnje za mitom. NG naprotiv, može stvoriti profitne prilike: od izbjegavanja poreza i regulacija, neplaćanja društvenih doprinosa, do proizvodnje i distribucije zabranjenih proizvoda. Djelovanjem u NG mogu se steći konkurentne prednosti i povećati tržišni udio (na primjer podugovaranjem neke faze proizvodnje u NG). Regulatorni okvir je podložan promjenama, a njegovo mijenjanje je pod jakim utjecajem političkog procesa i sveukupnih sklonosti društva.

Ipak, niti svi pojedinci djeluju, niti se svi proizvodi i usluge proizvode u NG. Djelovanje u NG je također pod utjecajem vjerojatnosti otkrivanja, visine i vjerojatnosti kažnjavanja, sklonosti riziku i izvedivosti same aktivnosti po primjerenoj tehnologiji.

Poznato je kako i sociokulturna pravila imaju snažan utjecaj na gospodarske djelatnosti. Društvo svojim dominantnim vrijednostima, normama i sankcijama predstavlja ili poticaj ili prepreku sudjelovanju u NG. Tako na primjer, jedan te isti institucionalni dizajn pokazuje se uspješnim na sjeveru, a neuspješnim na jugu Italije. Stoga je zanimljivo razmotriti kako sudionici ekonomskih procesa (od poduzeća do domaćinstva) primaju formalni okvir i kako u njemu djeluju. *Mehanizam moralnih*

sankcija (gubitak reputacije, izolacija ili ekskomunikacija iz društva) može pojedince obeshrabriti u korištenju prilika koje donosi djelovanje u NG, kao što ih *kolektivna racionalizacija* (ispričavanje i opravdavanje sudjelovanja u aktivnostima koje nisu legalne) ili spoznaja o amoralnosti sudionika službenog gospodarstva može u tome ohrabriti. Ljudi se često pozivaju na nepravde u društvu, na ponašanje same vlade, ili se jednostavno opravdavaju da "i svi drugi to rade". Sklonost ljudi na poreznu evaziju (izbjegavanje plaćanja poreza) je pod snažnim utjecajem drugih ljudi koji rade to isto.

Štulhofer (1997) u svom istraživanju ispituje sociokulturne aspekte neslužbenog gospodarstva. On polazi od teze da je percepcija legitimnosti sudjelovanja u NG ključna za održavanje pozitivne reputacije aktera. Kad toga ne bi bilo, koristi od sudjelovanja u NG bile bi poništene troškovima društvene izolacije. Nadalje, što je pozitivan odnos prema NG rasprostranjeniji, može se očekivati i veći opseg neslužbenih gospodarskih aktivnosti, premda to ne mora uvijek biti slučaj.

Kao najčešći razlozi za nastanak NG-a uglavnom se navode želja za većom zaradom, nastojanje da se preživi i napusti besperspektivnost siromaštva, te institucionalna neefikasnost (prekomjerna birokratiziranost, niski rizik djelovanja u NG i slično). Također se ističe da NG najčešće izrasta pod uvjetima tradicionalizma (duboke ukorijenjenosti u obiteljskim i lokalnim odnosima) (Bagnasco, 1990; prema Štulhofer 1997). U skladu s ovim razlozima i uvjetima pod kojima izrasta NG, Štulhofer (1997) ispituje četiri sociokulturne dimenzije: gospodarsku tradicionalnost (specifično sociokulturno nasljeđe prethodnog gospodarskog sustava), siromaštvo, oportunistički stav i odgovarajuće ponašanje koji poštivanje propisa sagledava isključivo kao pitanje odnosa troškova i koristi; raširenost oportunističkog stava u određenoj populaciji upućuje na sklonost aktera kršenju svih normi čije nepoštivanje uključuje mali rizik, a donosi korist) i nepovjerenje u institucije.

Sve četiri dimenzije pozitivno su povezane s percepcijom legitimnosti NG-a pa autor zaključuje da imaju pozitivan učinak na njegovo širenje i perzistenciju.

Specifičnosti NG-a u Hrvatskoj

Širenju neslužbenog gospodarstva u Hrvatskoj zasigurno je pogodovala snažna recesija koja potresa hrvatsko društvo posljednjih godina, a koja je uzrokovana ratom i tranzicijskom krizom.

Hrvatska je još uvijek u procesu tranzicije iz socijalističkog društvenog uređenja u demokratsko sa liberalnim tržištem. Proces tranzicije je u svom temelju proces restrukturiranja poduzeća. Tijekom 1991. godine u Hrvatskoj su društvena poduzeća podržavljena, a onda privatizirana. Privatizirana poduzeća su često propadala jer su dospijevala u ruke ljudi koji niti su znali, niti su imali namjeru održati proizvodnju. To je znatno doprinijelo smanjenju nekadašnje proizvodnje i masovnom otpuštanju radnika, odnosno velikoj nezaposlenosti u zemlji.

Privatni sektor nije mogao nadoknaditi gubitak radnih mjesta u državnom sektoru: apsorbirao je svega šestinu radnika koji su izgubili posao. Dok je u drugim zemljama u tranziciji veći dio nezaposlenih apsorbiran kroz samozapošljavanje, u Hrvatskoj je zbog visoke cijene kapitala i cijene rada i poreznih opterećenja samozapošljavanje podbacilo. Loša makroekonomska politika i odgađanje strukturnih reformi pogodovali su niskoj stopi gospodarskog rasta koja ne omogućuje otvaranje većeg broja radnih mjesta (Škare, 2001).

Veliki broj nezaposlenih pokušava "spojiti kraj s krajem", mjesečna naknada koju dobivaju kao nezaposleni nije dovoljna za život, pa se mnogi uključuju u rad u NG-u.

Prilikom restrukturiranja dolazi i do ekspanzije malih poduzeća i zapošljavanja u njima, a upravo su ona jednim od temeljnih izvora neformalnih djelatnosti. Ona su izuzeta iz niza regulacija te ih je znatno teže i skuplje nadzirati. K tome, za većinu njih, djelovanje u NG je bitan uvjet preživljavanja i postizanja konkurentske prednosti.

Aktivnosti NG-a su bitno obilježene posebnim društvenim kontekstom. Ekonomska djelatnost je u desetljećima socijalističkog ekonomskog sustava bila ispunjena aktivnostima NG-a koje su obično bile politički tolerirane jer su često kompenzirale nestašice i kvalitetu roba na tržištu. Ova naviknutost sudionika

ekonomskog procesa na NG vjerojatno utječe na njegovu rasprostranjenost u današnjem ekonomskom sustavu.

S druge strane, iz istraživanja Štulhofera (1997) proizlazi da ni oportunistički ni nepovjerenje (odnosno uključenost u neslužbeno gospodarstvo) nisu posljedicom zajedničkog nasljeđa planskog sustava, već prije odgovor na novu gospodarsku i društvenu situaciju u kojoj se uočava nepravda i raširenost korupcije.

Bi li se Hrvatska trebala brinuti zbog NG-a? Eilat i Zinnes (2000; prema Štulhofer i Rimac, 2002) tvrde da kad je riječ o tranzicijskim zemljama, NG odražava "institucionalni neuspjeh". Tome u prilog navode kako je NG negativno povezano s veličinom poreznih prihoda, razvijenošću bankarskog sustava i tržišta kapitala, s vladavinom zakona i kvalitetom političke vlasti te s razvijenošću civilnog društva, a pozitivno povezan s korupcijom.

Neslužbeno gospodarstvo ima vrlo štetne posljedice za službeno gospodarstvo i ekonomsku politiku: nelojalna konkurencija poslodavaca koji ilegalno zapošljavaju radnike u poduzećima koja inače legalno posluju, izostaju porezni prihodi zbog čega se pojačava porezna presija na legalne poslodavce, manji su prihodi fondovima socijalnog i mirovinskog osiguranja što povećava njihov već ogroman deficit.

S druge strane Crnković-Pozaić (1997) navodi kako je za državu neslužbeno gospodarstvo nužno zlo u razdobljima kada se prelaskom granice siromaštva javljaju skupine koje bi u strogo normiranom sustavu morale ovisiti o državi. Radom na crno, država im "dopušta da brinu za sebe".

Procjene NG-a u Hrvatskoj

Udio neslužbenog gospodarstva u ukupnom gospodarstvu neke zemlje moguće je procijeniti na nekoliko načina: ekonomskim metodama i pomoću metoda koje koriste podatke o kretanju zaposlenosti, nezaposlenosti i kretanja stopa aktivnosti stanovništva. Metode koje koriste ove podatke su metoda tržišta radne snage i anketa uzorka radne snage (ARS).

Metoda izračuna broja zaposlenih u NG-u putem analize na tržištu rada. Ova metoda kao posrednu mjeru NG-a uzima razlike između službeno zabilježenih i očekivanih stopa ekonomske aktivnosti, tj. razlike između broja stvarno aktivnog i očekivanog broja aktivnog stanovništva. Očekivana stopa ekonomske aktivnosti u pravilu je veća od službeno zabilježene, a razlika između ove dvije stope pripisuje se aktivnostima u neslužbenom gospodarstvu.

Ovako izračunata zaposlenost u NG u Hrvatskoj 1992. godine iznosila je 6.42 %, 1994.g dostiže najvišu razinu od 19.03 %, nakon čega udio zaposlenosti u NG opada na 17.05 % 1995. godine i 15.53 % 1996. godine (Crnković-Pozaić, 1997).

Anketa uzorka radne snage (ARS). Temelj ove metode je prebrojavanje određenih kategorija stanovništva koje prema zanimanju i opisu poslova pripadaju NG-u. To je rad kućanica, umirovljenika, studenata, pomažućih članova te radnika za vlastiti račun. Procjena udjela NG-a u ukupnoj zaposlenosti u Hrvatskoj ovom metodom za 1995. godinu iznosi 25.79 % (Crnković-Pozaić, 1997). Podatak o razmjerima NG-a dobiven ovom metodom se smatra mjerodavniji od podataka dobivenih procjenama stopa aktivnosti, jer su anketom radne snage obuhvaćene one kategorije stanovništva koje nisu uobičajeno obuhvaćene statistikama, a čija se aktivnost u razdoblju recesije i ratnih godina višestruko povećala.

Ova procjena NG-a putem ankete radne snage, a koja iznosi 25% u 1995. godini, svrstava Hrvatsku u skupinu zemalja sa srednjom zastupljenošću NG-a¹.

¹ Eilat i Zines (2000; prema Štulhofer i Rimac, 2002), razlikuju 3 skupine zemalja: Onu s malim - manje od 20% BDP-a, srednjim 20-40% BDP-a i velikim udjelom više od 40% BDP-a.)

Oblici rada u neslužbenom gospodarstvu

U kojem sve obliku ljudi rade u neslužbenom gospodarstvu? Kao što smo vidjeli u istraživanju razmjera neslužbenog gospodarstva anketom radne snage (Crnković-Pozaić, 1997), kategorije izdvojene za analizu neslužbenog gospodarstva su osobe koje: a) osim svog glavnog posla imaju dodatni posao; b) rade kao pomoćni članovi kućanstva ili obiteljskog gospodarstva, obrta, slobodne profesije ili poduzeća - *pomažući članovi obitelji*; c) obavljaju razne djelatnosti kako bi stekli sredstva za život - *radnici za vlastiti račun* (npr. čuvaju tuđu djecu, pružaju usluge učenja jezika ili školskih predmeta i sl.) i d) imaju pretežiti status drugačiji od trenutnog, a to su: kućanice, studenti, učenici, umirovljenici i osobe koje uobičajeno ili dulje vremena ne rade, a ne mogu se svrstati ni u jednu od drugih kategorija.

Anketa radne snage provedena 1995. godine pokazala je udio ovih skupina u strukturi zaposlenosti u NG-u: 39.7 % su pomažući članovi obitelji, 27.2 % su pretežito neaktivne skupine, 24.2 % su osobe sa dodatnim poslom i 8.9% su radnici za vlastiti račun (Crnković-Pozaić, 1997).

Crnković-Pozaić (2002) je kao posebno zanimljivu kategoriju izdvojila samozaposlene. *Samozaposleni* su osobe koje pružaju obrtničke usluge, ali koji nisu ozakonili svoju poslovnu djelatnost premda je ona najčešće sasvim legalna. To su vlasnici poslovnog subjekta, obrta ili poljoprivrednog zemljišta i zaposleni za svoj račun. Većina ih je pokrenula svoje malo poduzetništvo iz nužde, a prije toga su bili pretežno nezaposleni.

Za sve kategorije samozaposlenih plaća u službenom gospodarstvu nekoliko je puta manja od njihove željene plaće i od njihovih sadašnjih primanja, što pokazuje da oni ne žele ući na službeno tržište rada sve dok ne mogu zarađivati mnogo više od onoga što ostvaruju na neslužbenom tržištu.

Istražujući rad u neslužbenom gospodarstvu, vidi se da je značajan broj onih koji rade u NG-u nezaposlen, pa je stoga potrebno nešto više reći i o nezaposlenosti i nezaposlenima u Hrvatskoj.

NEZAPOSLENOST I RAD "NA CRNO"

Nezaposlenost se definira na različite načine. Standardna definicija nezaposlenosti Međunarodne organizacije rada (Mrnjavac, 1996) obuhvaća sve osobe starije od dobne granice određene za mjerenje ekonomski aktivnog stanovništva koje su:

1. tijekom referentnog razdoblja bile bez posla,
2. tijekom tog razdoblja bile u svakom trenutku na raspolaganju za posao, te
3. aktivno tražile posao (poduzimale određene korake u cilju pronalaženja posla).

Na Hrvatski zavod za zapošljavanje se kao nezaposlena može prijaviti osoba koja nije u radnom odnosu, a sposobna je ili je djelomice sposobna za rad i u dobi je od 15 do 65 godina.

Prema podacima HZZ-a, u rujnu 2003. godine bilo je 375.795 nezaposlenih u Hrvatskoj, a stopa registrirane nezaposlenosti iznosila je 21.8 %. Preko 200 000 ljudi bilo je nezaposleno duže od jedne, a njih 80 000 duže od tri godine. Kako je uobičajeno da se nezaposlenost duža od godine dana smatra "dugotrajnom", više od 50 % svih nezaposlenih spada u kategoriju "dugotrajno nezaposlenih". Među dugotrajno nezaposlenim osobama najviše je onih srednje životne dobi sa po nekoliko godina radnog staža, a kratkotrajno nezaposleni najčešće su mlađi bez radnog staža. Nadalje, među nezaposlenima je više žena nego muškaraca. Gotovo 36 % nezaposlenih je niže stručne spreme, a njih 7 % ima visoku stručnu spremu.

Prijavlivanjem Hrvatskom zavodu za zapošljavanje, nezaposleni mogu ostvariti prava kao što su pravo na novčanu naknadu, pravo na mirovinsko i zdravstveno osiguranje i pravo na doplatak za djecu. Također mogu ostvariti pravo na jeftiniji gradski prijevoz, porezne olakšice za nezaposlenog člana kućanstva, subvencionirani smještaj u ustanove dječjeg odgoja i obrazovanja, smanjenja odvjetničkih naknada i sl. Nerijetko se događa da se na Zavod prijave i osobe koje su ustvari zaposlene, ali nisu registrirane kako takve (tj. rade "na crno"), upravo kako bi iskoristile različite beneficije koje nudi Zavod. Prema podacima dobivenim primjenom ankete radne snage 1995. godine (Mrnjavac, 1996), 36% prijavljenih na Zavodu kao nezaposleni zapravo rade (radili su tijekom referentnog tjedna). Značajan je također podatak iz tog istraživanja da

26% stvarno nezaposlenih nije prijavljeno HZZ-u, te ne ostvaruju prava koja bi mogli ostvarivati preko Zavoda. Takve osobe nisu prijavljene na Zavod uglavnom zato što ne vjeruju da im on može pomoći u traženju posla.

Oblici neslužbene ekonomske djelatnosti u koje su uključeni nezaposleni

Radin (2000) je istraživala uključenost mladih (osobe od 15 do 25 godina) u neslužbeno gospodarstvo i nalazi da njih 38.5 % radi u NG-u. Od toga ih je 39.8 % zaposleno, 30.2 % nezaposleno, a preostalih 30 % otpada na učenike i studente. Kao najrašireniji oblik rada u NG-u ističe se rad "u fušu", tj. "neprijavljena djelatnost izvan radnog vremena" (Radin, 2000).

U istraživanju Šverka i suradnika (2003) na nezaposlenima prijavljenim na Hrvatskom zavodu za zapošljavanje, dobiveno je da se više od polovice ispitanika bavi nekim oblikom rada u neslužbenom gospodarstvu. 33.8 % ispitanih obavlja povremene poslove u fušu, 12.9 % ima trajniji posao bez prijave (radi "na crno"), 14.3 % obavlja honorarne poslove, a 21.1 % pomaže drugim članovima obitelji u njihovoj tvrtci, obrtu i sl.

Henry (1982) navodi da postoje dva pogleda na vezu između nezaposlenosti i rada "na crno": prvi predstavlja rad "na crno" kao alternativu formalnom radu, a drugi kao tek privremeni ublaživač nezaposlenosti.

Gershuny, Pahl i Kumar (1979; prema Henry, 1982) zagovaraju stajalište da rad "na crno" predstavlja alternativu formalnom radu i da ima potencijal ublažavanja nezaposlenosti. Oni svoju tezu zasnivaju na argumentu da su strukturalne promjene u formalnoj ekonomiji naprednih kapitalističkih društava već započele i da vode do nastanka manjih proizvodnih sektora. Smatraju da je neformalni sektor u simbiotskom odnosu sa formalnim, tj. da rad "na crno" nudi ekonomsku aktivnost koja je komplementarna formalnoj i omogućuje prilagođavanje rada osobnom stilu života pojedinca.

Drugo stajalište koje zastupa Henry (1982) ističe da se neformalna ekonomija ne može najbolje razumjeti ako se promatra kao alternativni oblik rada ili kroz funkciju podržavanja regularne ekonomije. Naprotiv, u rad u neslužbenom sektoru se najčešće uključuju oni koji nemaju dovoljno sredstava za život, a ne mogu doći do legalnog posla, pa nemaju drugog izbora. Zato Henry smatra da rad "na crno" može biti tek privremeni ublaživač nezaposlenosti, a ne alternativa formalnom radu.

Karajić (2002) također ističe da se neslužbena ekonomija ne može promatrati kao značajniji amortizer za zbrinjavanje nezaposlenih, već ona samo pojačava postojeće razlike u društvu. Tome u prilog navodi kako zaposleni imaju sigurniji pristup NG-u i više sudjeluju u njemu od nezaposlenih jer imaju bolji pristup informacijama, predmetima i sredstvima za rad, znanju i stručnosti, poslovnim i društvenim "mrežama" i sl.

Još jedan dokaz u prilog stajalištu da je rad na crno često nastojanje da se preživi jest usporedba novčane naknade koja se u Hrvatskoj može ostvariti za vrijeme nezaposlenosti i egzistencijalnog minimuma. Naime, 2002. godine novčana naknada za vrijeme nezaposlenosti iznosila je prosječno 830 kuna., a egzistencijalni minimum po osobi iznosio je 1350 kuna, što je po osobi 520 kuna više od iznosa prosječne naknade. Stoga se može zaključiti da su nezaposleni prisiljeni tražiti posao i u neslužbenom gospodarstvu, kako bi povećali svoja primanja, pogotovo osobe koje novčane naknade ne ostvaruju. (Pozaić, 2002.)

Uvjeti rada u neslužbenom sektoru izgledaju ponešto drugačije od onih u službenom. Zaposlenje i prihodi su nesigurni, a radnik često nema nekih osnovnih prava (npr. pravo na ostvarivanje zdravstvenog i mirovinskog osiguranja). Karajić (2002) navodi da se radnici "na crno" u privatnom sektoru žale da ne primaju plaću, da im je radno vrijeme prosječno 12 do 14 sati na dan te da ih poslodavac otpušta bez otpremnine.

PSIHOLOŠKI UČINCI NEZAPOSLENOSTI

Rad u životu čovjeka zauzima vrlo važno mjesto. U većini industrijaliziranih zemalja prosječna radno sposobna osoba provede skoro trećinu svoga života radeći. Tome treba pridodati i vrijeme koje osoba provede pripremajući se za rad u edukaciji i raznim treninzima.

Prema Šverku (1991) posao ima nekoliko važnih funkcija u životu čovjeka. Možda najvažnija funkcija rada je ona ekonomska. Čovjek radi da osigura egzistenciju. Ipak, pokazalo se da bi većina ljudi nastavilo raditi i onda kad bi bili materijalno zbrinuti. Rad ima i socijalnu funkciju jer omogućava socijalne interakcije koje su važan izvor zadovoljavanja afilijacijskih potreba. Također, posao je izvor društvenog statusa i prestiža, može biti i izvor čovjekovog identiteta, samopoštovanja i uvjerenja o vlastitoj vrijednosti.

Na temelju ovoga možemo zaključiti da gubitak posla nije samo ekonomski problem za pojedinca, nego da također onemogućuje pojedinca u zadovoljavanju i ostalih funkcija rada. Nezaposlenost uključuje učenje novih uloga i prilagođavanje novonastalim okolnostima. Ne samo što osoba gubi pozitivan status kojeg donosi zaposlenje, nego se nerijetko mora suočiti i s negativnom etiketom nezaposlenog. Mijenjaju se značajke raznih neprofesionalnih uloga (npr. u obitelji) zbog drugačijeg korištenja vremena i smanjenih financijskih resursa. Očevi su često pogođeni gubitkom uloge "hranitelja obitelji", što može promijeniti odnose među ukućanima. Gubitak radnog mjesta onemogućava osobu da koristi velik dio svojih znanja i vještina što također pogađa identitet i status. Nezaposlena osoba gubi svoju staru rutinu i dobiva neke nove obaveze, koje su često neugodne i pogubne za samopouzdanje (npr. prijavljivanje na zavod za zapošljavanje, traženje posla...). Sve to može uzrokovati brojne psihološke i socijalne teškoće.

Istraživanja nezaposlenosti su pokazala da ona sa sobom nosi gubitak dobrobiti koje pruža zaposlenje kao što su: zarada, povišenje razine aktivacije, raznolikost okoline i socijalnih interakcija, vremenska struktura dana, ostvarenje identiteta kroz radnu ulogu (Warr, 1983).

U istraživanjima posljedica nezaposlenosti često se koristi konstrukt psihološko zdravlje (psychological well-being). To je pojam koji obuhvaća niz afektivnih, kognitivnih i ponašajnih procesa. Nisko psihološko zdravlje se očituje kroz anksioznost, depresivnost, niski moral, smanjeno samopouzdanje, niski osjećaj osobne autonomije, nesposobnost suočavanja sa životnim poteškoćama i nezadovoljstvo sobom i svojom okolinom. Visoko psihološko zdravlje je karakterizirano odsustvom simptoma niskog psihološkog zdravlja, ali uključuje i želju za rastom, samoaktualizacijom, osjećaj sreće i zadovoljstva životom. (Warr, 1983).

U odnosu na zaposlene, nezaposleni pokazuju niže razine psihološkog zdravlja (McKee-Ryan i sur., 2003). Tako izjavljuju da osjećaju više razine napetosti, negativnih osjećaja i niže razine sreće, trenutnog zadovoljstva i pozitivnih osjećaja kad se usporede sa zaposlenima (Fryer i Payne, 1986). Nezaposleni su anksiozniji od zaposlenih (Cobb i Kasl, 1977; prema Warr, 1983) i depresivniji od njih.

Nezaposleni češće izjavljuju da imaju kognitivne teškoće. Međutim, pokazalo se da je subjektivni doživljaj kognitivne deterioracije veći od stvarnih promjena (Fryer i Warr, 1984; prema Fryer i Payne, 1986).

Kada se provjerava povezanost samopoštovanja i nezaposlenosti, ne dobivaju se konzistentni rezultati. Warr i Jackson (1982, prema Warr, 1983) mjerili su posebno pozitivne i posebno negativne aspekte samopoštovanja. Pokazalo se da je pozitivno samopoštovanje podjednako za zaposlene i nezaposlene, dok se razlika dobiva kad se uzmu u obzir negativni aspekti procjene vlastite vrijednosti, s tim da nezaposleni imaju izraženiji negativni aspekt sebe od zaposlenih.

Nezaposlenost je uglavnom stresno stanje za pojedinca, a stres se često povezuje i sa lošijim fizičkim zdravljem. Studije najčešće pokazuju da su nezaposleni lošijeg zdravlja od zaposlenih (Fryer i Payne, 1986), no potreban je veliki oprez pri interpretiranju ovih rezultata. Naime, vjerojatnije je da je lošije zdravlje indirektna posljedica nezaposlenosti zbog općenito lošijih materijalnih uvjeta života nezaposlenih.

Iako je biti nezaposlen stresno iskustvo, ono ne pogađa sve ljude u istoj mjeri. Psihološke posljedice nezaposlenosti najveće su za ljude srednjih godina (Warr i Jackson 1984) (Galešić, Maslić-Seršić i Šverko, 2003), što se može objasniti većom financijskom

odgovornošću, kao i većoj važnosti koju pridaju karijeri i radnoj ulozi od mlađih i starijih.

Većina studija ne nalazi nikakve razlike između muškaraca i žena po reagiranju na nezaposlenost (Winefield, 1995). No, izgleda da se oni razlikuju po suočavanju sa nezaposlenošću: muškarci više upotrebljavaju suočavanje usmjereno na problem, a žene usmjereno na emocije (Leana i Feldman, 1991; prema Winefield, 1995).

Demografske varijable koje su još bitne za istraživanje utjecaja nezaposlenosti su obiteljska odgovornost i obrazovanje. Istraživanje provedeno na nezaposlenima u Hrvatskoj pokazalo je da najviši stupanj psihološke deprivacije pokazuju osobe koje su u braku, ali nemaju djecu mlađu od 15 godina (Galešić, Maslić-Seršić i Šverko, 2003). Obiteljska odgovornost i bračni status bitni su za procjenu financijske situacije, ali i za procjenu potencijalne socijalne podrške u obitelji. Isto istraživanje je pokazalo žene i mlađi nezaposleni (do 34 godine) u prosjeku većom procjenjuju podršku bliskih osoba. Stupanj obrazovanja koji nezaposleni ima relevantan je za vjerojatnost ponovnog zaposlenja, a time i za njegova pozitivna ili negativna očekivanja ponovnog nalaženja posla i procjenu trenutačne situacije (McKee-Ryan i sur., 2003).

Iako su mnoge studije polazile od ideje da će duljina nezaposlenosti značajno utjecati na izraženost psiholoških posljedica nezaposlenosti, rezultati nisu jasni. Warr i Jackson (1984) su zaključili da se negativne posljedice nezaposlenosti javljaju u prva tri mjeseca i onda ostaju relativno stabilne, što bi značilo da je duljina nezaposlenosti manje važna od same činjenice da je osoba nezaposlena. Payne (1985; prema Fryer i Payne, 1986) je čak dobio rezultate koji pokazuju poboljšanje psihološkog zdravlja nakon određenog perioda nezaposlenosti koji bi se mogao pripisati navikavanju na novu ulogu i upotrebi nekih strategija suočavanja. Duža nezaposlenost obično povlači i sve više financijskih teškoća pa onda i veću učestalost raznih strategija suočavanja (McKee-Ryan i sur., 2003).

PSIHOLOŠKA DEPRIVACIJA

Jahoda u svojoj deprivacijskoj teoriji (1982) navodi da plaćeni posao ima manifestnu (plaća) i latentnu funkciju (zadovoljavanje psiholoških potreba). Kao latentne funkcije rada navodi vremensku strukturu dana, nivo aktivnosti, socijalne kontakte, osjećaj društvene korisnosti i status. Ljudi se primarno zapošljavaju da bi zaradili za život, no dok su zaposleni imaju mogućnost zadovoljiti svih ovih pet psiholoških potreba. Gubitkom posla gubi se i mogućnost zadovoljavanja latentnih funkcija rada što u pravilu negativno djeluje na psihološko zdravlje.

Vremensku strukturiranost dana Jahoda ističe kao najvažniju latentnu funkciju rada. Nezaposleni često imaju poteškoća s ispunjavanjem vremena aktivnostima i njihovim strukturiranjem. Hepworth (1980) (prema Creed i Macintyre, 2001) je našao da je najbolji prediktor mentalnog zdravlja osjećaj pojedinca tome koliko mu je vrijeme ispunjeno aktivnostima. U velikoj longitudinalnoj studiji provedenoj na mladima (Winefield, Tiggermann, i Winefield, 1992; prema Creed i Macintyre, 2001) nađeno je da je struktura vremena imala zaštitnu funkciju od negativnih učinaka nezaposlenosti.

Nezaposleni imaju općenito niži nivo aktivnosti od opće populacije. Haworth i Ducker (1991; prema Creed i Macintyre, 2001) našli su da bolje psihološko zdravlje imaju oni koji su više vremena provodili u kompetitivnijim aktivnostima, druženju i aktivnom provođenju slobodnog vremena. Općenito se smatra da aktivnost ima važnu ulogu u zadovoljavanju ostalih latentnih funkcija, jer što je osoba aktivnija, to ima veće šanse za ispunjenje različitih potreba. Nezaposleni često provode vrijeme u pasivnim aktivnostima kao što je gledanje televizije ili cijeli dan borave u kući, što se dijelom može objasniti nedostatkom financijskih mogućnosti za bavljenje nekim hobijem, a dijelom i mogućim osjećajem krivnje kad bi se bavili nečim zabavnim, a nemaju posao.

Zaposlenje nudi mogućnost ostvarenja socijalnih kontakata sa ljudima izvan obitelji. Takvi odnosi su u pravilu manje emocionalno nabijeni nego oni obiteljski i omogućavaju racionalniju izmjenu informacija, stavova i mišljenja u svakodnevnom životu. Nezaposleni u pravilu ostvaruju manje socijalnih kontakata, a oni koji češće sudjeluju u socijalnim aktivnostima imaju bolje psihološko zdravlje (Waters i Moore, 2002)

Jahoda navodi da zaposlenje omogućava pojedincu da se osjeća korisnim dijelom društva. Sukladno tome, nezaposleni često osjećaju da su beskorisni i da ih nitko ne treba. Osjećaj sudjelovanja u kolektivnoj svrsi također je povezan s boljim psihološkim zdravljem kod nezaposlenih (Haworth i Ducker, 1991; prema Creed i Macintyre, 2001).

Posao, odnosno određeno zanimanje, nosi pojedincu i društveni status, prava i pogodnosti koja netko uživa u svojoj socijalnoj sredini. Također, ljudi grade svoj identitet s obzirom na posao koji obavljaju. Gubitkom posla gubi se status, a identitet može biti narušen. Creed i Macintyre (2001) su u svojoj studiji našli da upravo status od svih latentnih faktora najviše pridonosi psihološkom zdravlju.

Nešto drugačiji pristup ovom problemu predložio je David Fryer (1986; prema Fryer i Payne 1986) u svojoj **teoriji ograničavanja djelovanja** (Agency restriction model). On smatra da glavna negativna posljedica nezaposlenosti nije nemogućnost zadovoljenja latentnih funkcija rada kako ističe Jahoda, nego gubitak prihoda. Čovjek nastoji aktivno planirati budućnost, a nezaposlenost ga u tome onemogućuje i obeshrabruje. Nezaposlenima je teško planirati budućnost jer ne znaju koliko će dugo biti bez posla, pa ni ne započinju aktivnosti koje možda neće moći dovršiti, a mnogo toga im je onemogućeno zbog smanjenja materijalnih resursa. Fryer smatra da upravo siromaštvo onemogućuje čovjeku planiranje budućnosti i vodi smanjenju psihološkog zdravlja.

Financijske teškoće se redovito mjere na dva načina: objektivni financijski resursi (npr. prihod kućanstva u zadnjih mjesec dana), ili subjektivne financijske brige (financial strain). Ove dvije mjere su uglavnom u umjerenoj korelaciji (McKee-Ryan i sur. 2003). Značajan je podatak da se redovito dobiva jača povezanost psihološkog stanja sa subjektivnim financijskim brigama, nego s objektivnim prihodom (Ullah, 1990.). To znači da se podjednaki prihod može doživjeti kao nedostatan i kao dovoljan, ovisno o raznim drugim faktorima (obiteljska odgovornost, stil života i navike koje su imali dok su bili zaposleni).

Fryer i McKenna (1987; prema Creed i Macintyre, 2001) dobili su rezultate koji idu u prilog teoriji ograničavanja djelovanja. Našli su da su ljudi koji su bili privremeno otpušteni imali bolje psihološko zdravlje od onih koji su trajno otpušteni. Privremeno

otpušteni su bili optimističniji glede budućnosti i bili su u stanju zadovoljiti latentne funkcije rada i izvan radnog okruženja.

Financijske brige mogu direktno utjecati na loše psihološko stanje nezaposlenog; nedostatak novca može smanjiti samopoštovanje i percepciju vlastitog statusa te osoba može imati dojam da nema kontrolu nad svojim životom (Fryer i Payne 1986). Kad nezaposleni dobivaju visoke naknade za vrijeme nezaposlenosti (kao što je to slučaj u Nizozemskoj), oni ne pokazuju visok nivo psiholoških teškoća (Schaueli i van Yperen, 1992.; prema Winefield, 1995).

MOGUĆI PSIHOLOŠKI UČINCI RADA "NA CRNO"

Opis problema i iskustava nezaposlenih koji rade na crno donosi vrlo vrijedna jednogodišnja longitudinalna studija provedena u Velikoj Britaniji (Sixsmith, 1999.). Studijom je obuhvaćeno 17 oženjenih muškarca s djecom kojima žene u ovom periodu nisu radile. Sudionici istraživanja bili su nezaposleni duže vrijeme, ali su radili "na crno". Provodio se dubinski polustrukturirani intervju.

Sudionici navode da su se u rad "na crno" upustili kako bi osigurali sredstva za preživljavanje jer im socijalna pomoć nije dovoljna za uzdržavanje obitelji. Čini se da osim ekonomske rad "na crno" zadovoljava i neke druge funkcije. Tako sudionici izjavljuju da im rad "na crno" pruža mogućnost da rade nešto zanimljivo i vrijedno. To im pomaže da se bore s osjećajem beskorisnosti i krivnje što ne mogu priskrbiti sredstva za život za sebe i za obitelj. Ovakav posao mnogi od njih doživljavaju kao priliku da vježbaju i održavaju već stečene radne vještine i da stječu nove što im povećava šanse da nađu legalni posao. Također, to što se sad sami uzdržavaju povećava im samopoštovanje i osjećaj neovisnosti. Radeći, stvaraju više socijalnih kontakata van obitelji pa se osjećaju i više uključeni u svoju lokalnu zajednicu.

S druge strane, rad "na crno" nosi sa sobom neka negativna iskustva. Ovakav posao je ilegalan, često nesiguran i slabo plaćen. Ne primjenjuje se zakon o radu, a radnici nemaju zaštitu sindikata. Često nema ograničenja radnog vremena i rad može biti eksploatirajući. Sudionici su često izražavali strah da ih ne uhvate u ilegalnom radu te da

tako ne izgube pravo na socijalnu pomoć koju ostvaruju kao nezaposleni. Također, mnogo njih je izražavalo ljutnju što ne mogu raditi legalan posao i smatraju da nemaju izbora, da su prisiljeni raditi "na crno" jer moraju nekako priskrbiti sredstva za život.

Iako se rezultati ovog istraživanja moraju uzimati s velikom dozom opreza zbog malog broja i specifičnog uzorka ispitanika, ono postaje izvor mnogobrojnim idejama budućih istraživanja, te daje naslutiti da rad na crno možda može zadovoljiti i neke latentne funkcije rada.

PROBLEM

Iz uvoda se može vidjeti da se gubitkom posla gubi mogućnost zadovoljavanja ne samo manifestnih, nego i latentnih funkcija rada. Stoga se učinilo zanimljivo ispitati iskazuju li oni koji rade "na crno" (tj. uključeni su u neke oblike rada u neslužbenom gospodarstvu, a vode se kao nezaposleni), manju razinu psihološke deprivacije od zaposlenih koji se ne bave takvim aktivnostima.

Ovim smo istraživanjem također htjeli ispitati da li i na kojim latentnim funkcijama rada oni koji rade "na crno" iskazuju manju psihološku deprivaciju.

METODA

Ovo istraživanje je provedeno u okviru projekta Psihološki aspekti nezaposlenosti, u kojemu je bio cilj "upoznati psihosocijalne karakteristike nezaposlenih osoba, istražiti psihološke posljedice njihove dugotrajne nezaposlenosti i ustanoviti koja njihova obilježja pridonose reintegraciji u svijet rada, a koja produženju stanja nezaposlenosti" (Galešić, Maslić-Seršić i Šverko, 2003). Planirano je da se prikupljanje podataka ponovi na istom uzorku tijekom 2004. godine kako bi se dobile informacije o ponovnom zaposlenju, odnosno produženju nezaposlenosti. Podaci za ovo istraživanje preuzeti su iz osnovnog istraživanja provedenog 2003. godine.

Uzorak

Ispitivanjem je obuhvaćeno 1138 nezaposlenih osoba prijavljenih na Hrvatskom zavodu za zapošljavanje, što je 0.3 % svih nezaposlenih u Hrvatskoj.

Uzorkom su obuhvaćene najznačajnije ispostave HZZ-a unutar svih područja Hrvatske; Zagreba i okolice, Dalmacije, Slavonije, Istre i Primorja, Like, Korduna i Banovine te Sjeverne Hrvatske. Istraživanje je provedeno u 25 ispostava HZZ-a u gotovo svim županijama (osim Dubrovačko-neretvanske, Krapinsko-zagorske i Ličko-senjske). Uzorak dobro odražava stvarnu geografsku strukturu nezaposlenih u Hrvatskoj što se može vidjeti iz tablice 1.

Ispitanici su bili muškarci i žene, svih razina obrazovanja, raspon dobi se kretao od 17 do 62 godine ($M=33.07$; $SD=11.73$), a trajanje nezaposlenosti od 0 mjeseci (tek prijavljeni na HZZ) do 435 mjeseci (36.25 godina). Distribucije socio-demografskih karakteristika uzorka nalaze se u prilogu.

Oko 40 % kontaktiranih nezaposlenih osoba je odbilo sudjelovati u istraživanju. Na osnovi procjena anketara zna se da su sudjelovanje češće odbijale starije i slabije obrazovane osobe. One ispunjavanje upitnika doživljavaju prezahtjevnim i previše napornim.

Tablica 1. Osnovna obilježja uzorka i populacije nezaposlenih

(podaci preuzeti iz Galešić, Maslić-Seršić i Šverko, 2003)

Područje ^a	Postotak nezaposlenih	
	u RH	u uzorku
Zagreb i okolica	17%	27%
Dalmacija	24%	21%
Slavonija	24%	21%
Istra i Primorje	7%	7%
Lika, Kordun, Banovina	11%	9%
Sjeverna Hrvatska	17%	15%
Spol ^a		
Muškarci	42%	42%
Žene	58%	58%
Dob ^a		
do 24	19%	32%
25-34	25%	28%
35-44	24%	18%
45-54	24%	17%
55+	8%	5%
Obrazovanje ^a		
NSS (nkv, pkv, nss)	36%	15%
SSS (kv, vkv, sss)	57%	67%
VSS (všs, vss)	7%	17%
Trajanje nezaposlenosti ^b		
kratko - do 6 mj.	25%	35%
srednje - 7 mj. do 3 godine	48%	32%
dugo - više od 3 godine	26%	33%

Napomene:

^a Podaci HZZ-a iz lipnja 2003

^b Podaci HZZ-a iz veljače 2002.

Kao što se vidi iz tablice 1, naš uzorak po spolu odgovara strukturi populacije nezaposlenih. Što se tiče dobi, uzorak je pomaknut prema mlađim dobnim skupinama. To je vjerojatno posljedica toga što starije osobe općenito češće odbijaju sudjelovati u istraživanjima, pa je to bio slučaj i u ovom istraživanju. Obrazovna struktura našeg uzorka prilično odstupa od populacijskih normi. Naime, u Hrvatskoj 36 % nezaposlenih ima nižu stručnu spremu, a u našem su uzorku oni zastupljeni sa 15 %, dok je nezaposlenih visoke stručne spreme u Hrvatskoj 7 %, a u našem uzorku 17 %. Manje obrazovanim osobama ispunjavanje ankete je napornije pa kao i stariji, češće odbijaju sudjelovanje. Što se tiče dužine nezaposlenosti, u uzorku je bilo podjednako kratko (do 6 mjeseci), srednje (od 6 mjeseci do 3 godine) i dugotrajno (duže od 3 godine) nezaposlenih osoba, dok je u populaciji nešto manje kratko i dugotrajno nezaposlenih, a nešto više iz kategorije srednje zaposlenih u odnosu na uzorak.

Instrumenti

Za potrebe projekta Psihološki aspekti nezaposlenosti, u okviru kojega je i ovo istraživanje, konstruiran je posebni upitnik. Upitnikom su obuhvaćena demografska obilježja nezaposlenih, njihove svakodnevne aktivnosti, socijalna podrška, materijalno stanje, stavovi prema radu, stavovi prema nezaposlenosti i društvenoj pravdi, načini i intenzitet traženja posla, psihološka deprivacija i subjektivno zdravlje.

Iz upitnika su za potrebe ovoga rada statistički analizirani neki socio-demografski podaci (*spol, dob, obrazovanje, obiteljska odgovornost*), *trajanje nezaposlenosti, sudjelovanje u aktivnostima neslužbenoga gospodarstva i psihološka deprivacija*.

Kombinacijom podataka o bračnom statusu i broju djece do 15 godina izvedena je mjera *obiteljske odgovornosti* sudionika (1- relativno mala obiteljska odgovornost - nije u braku i nema djecu, 2 - u braku i nema djecu do 15 godina, 3 - u braku i ima djecu do 15 godina, te 4 - najveća obiteljska odgovornost - nije u braku i ima djecu do 15 godina).

Sudionici su po razini *obrazovanja* svrstani u jednu od tri kategorije: osnovno, srednje ili visoko.

Sudjelovanje u aktivnostima neslužbenoga gospodarstva

U upitniku, u sklopu ispitivanja *svakodnevnih aktivnosti* nalaze se 3 čestice koje ispituju angažiranost u aktivnostima **neslužbenoga gospodarstva**. Čestice za ispitivanje aktivnosti neslužbenog gospodarstva su: "obavljam povremene sitne poslove 'u fušu' (bez ugovora)", "radim trajniji posao, no bez prijave ('na crno')", "imam povremene honorarne poslove (uz ugovor)". Kod svake navedene aktivnosti ispitanik treba procijeniti koliko je često obavljao tu aktivnost u posljednjih mjesec dana na 4 stupanjskoj ljestvici (nikada, par puta mjesečno, par puta tjedno, svakodnevno). Odgovori su kodirani tako da je odgovoru "nikada" pridijeljena vrijednost 1, odgovoru "par puta mjesečno" vrijednost 2, odgovoru "par puta tjedno" vrijednost 3, te odgovoru "svakodnevno" vrijednost 4.

Provedenom faktorskom analizom na 14 čestica *svakodnevnih aktivnosti* dobiveno je da čestice koje se odnose na "rad na crno", "u fušu" i honorarno čine jedan faktor (Galešić, Maslić-Seršić i Šverko 2003). Od ove tri čestice formirana je kompozitna ljestvica aktivnosti neslužbenog gospodarstva. Minimalni rezultat koji ispitanik može postići na ljestvici je 3, a maksimalni 12.

Individualni rezultat određen je kao prosječna vrijednost ispitanikovih odgovora u pripadajućim aktivnostima. Koeficijent pouzdanosti, *Cronbachov alfa* iznosi 0.54.

Korelacije među česticama, kao i korelacije pojedine čestice s ukupnim uratkom na ljestvici, nalaze se u prilogu.

Ljestvica za procjenu psihološke deprivacije

Sadrži šest čestica kojima su operacionalizirane latentne funkcije rada (nivo aktivnosti, vremenska struktura dana, socijalni kontakti, osjećaj društvene korisnosti, status i samopoštovanje). Ispitanici su na pitanja odgovarali zaokruživanjem jednog od četiri ponuđena odgovora.

Faktorska analiza (Galešić, Maslić-Seršić i Šverko, 2003) je pokazala da su odgovori na ovih šest pitanja indikatori jedne dimenzije ponašanja, pa se u jednoj analizi uzimao ukupni rezultat svakog ispitanika na svih šest pitanja, s tim da veći rezultat

ukazuje na izraženiju psihološku deprivaciju. Pouzdanost unutrašnje konzistencije ove skale psihološke deprivacije iznosi $\alpha=0.75$, što je zadovoljavajuće za ovu vrstu istraživanja.

Postupak

Istraživanje je provedeno od početka lipnja do početka kolovoza 2003. Podatke je prikupljalo 28 anketara, studenata viših godina psihologije. Anketari su prošli edukaciju koja se sastojala od predavanja i pokusnih intervjuja na terenu.

Anketari su u prostorijama odabranih područnih službi HZZ-a po slučaju prilazili nezaposlenim osobama koje se periodički javljaju svom referentu te ih pitali da li bi pristali sudjelovati u istraživanju. One koji bi pristali na istraživanje anketari bi odveli u posebnu prostoriju koja je bila osigurana za potrebe istraživanja. Tamo bi im objasnili svrhu istraživanja, naglasili kako ono nije povezano s HZZ-om i upozorili ih kako se njihovi odgovori nigdje neće povezivati s podacima o njihovom identitetu. Nakon toga, prošli bi s njima nekoliko prvih pitanja, a zatim bi ispitanici uglavnom samostalno ispunjavali upitnik. Manjem broju ispitanika anketari su čitali cijeli upitnik i upisivali njihove odgovore.

Ispunjavanje upitnika trajalo je u prosjeku 20 minuta. Po završetku su ispitanici bili zamoljeni da ako žele ostave svoje podatke (ime, prezime, adresu i broj telefona) kako bi ih se za godinu dana moglo kontaktirati zbog sudjelovanja u drugom dijelu istraživanja. Ti podaci su upisivani na poseban obrazac, uz šifru jedinstvenu za svakog ispitanika koja se onda upisivala i na sam upitnik. Oko 70 % ispitanika ostavilo je podatke za ponovni kontakt.

Tokom provedbe istraživanja, anketari su u svakoj ispostavi varirali vrijeme prikupljanja podataka, kako bi podjednak broj ispitanika bio ispitan ujutro i popodne te početkom, sredinom i krajem mjeseca. Naime, moguće je da se nezaposleni koji dolaze u ispostave u različito vrijeme dana i mjeseca međusobno razlikuju.

REZULTATI

Deskriptivna analiza glavnih varijabli

Sudjelovanje u aktivnostima neslužbenoga gospodarstva ispitano je sa tri čestice u sklopu skupa pitanja o svakodnevnim aktivnostima nezaposlenih. Analizirane čestice su: "obavljam povremene sitne poslove 'u fušu' (bez ugovora)", "radim trajniji posao, no bez prijave ('na crno')", "imam povremene honorarne poslove (uz ugovor)". Rezultat koji pokazuje intenzitet sudjelovanja u aktivnostima NG-a formiran je kao jednostavna linearna kombinacija ovih triju čestica. Minimalni rezultat koji ispitanik može postići na ljestvici je 3, a maksimalni 12. Aritmetička sredina mjere sudjelovanja u aktivnostima neslužbenog gospodarstva je 4, a standardna devijacija 1.6. Distribucija je izrazito pozitivno asimetrična.

Uzmemo li u obzir sve one koji se najmanje nekoliko puta mjesečno uključuju u aktivnosti NG-a, podaci pokazuju da povremene poslove u fušu obavlja 33.8 % sudionika istraživanja, a trajniji posao bez prijave ("na crno") obavlja 12.9 % sudionika. Osim ovim neslužbenim oblicima privređivanja, povremenim honorarnim polovima bavi se još dodatnih 14.3 % sudionika. Dodatno smo iz baze podataka proračunali da je ukupno 476 ili 41.8 % sudionika istraživanja uključeno u najmanje jedan od ova tri oblika privređivanja.

U prilogu se nalaze deskriptivni podaci za pojedine čestice i za cijelu ljestvicu (Tablica 4), korelacije među česticama i jednostavnom linearnom kombinacijom koju formiraju (Tablica 5), distribucije rezultata na pojedinim česticama kao i distribucija rezultata na ukupnoj mjeri uključenosti u aktivnosti NG-a (Slika 2) .

Kako bi provjerili razlikuju li se različite sociodemografske skupine po uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva te tako bolje opisali ovu varijablu, u ovoj analizi tretirali smo sociodemografske varijable kao nezavisne, a NG kao zavisnu varijablu.

Tablica 2. Razlike u uključenosti u rad u neslužbenom gospodarstvu različitih sociodemografskih skupina.

		M	SD	F	df
Spol	M	4.3	1.77	6.059**	1128
	Ž	3.7	1.43		
Dob	do 24	4	1.59	2.250	4/1124
	25 - 34	4.1	1.63		
	35 - 44	4.1	1.75		
	45 - 54	3.9	1.50		
	55 +	3.6	1.29		
Obrazovanje	NSS	3.6	1.24	6.505**	2/1129
	SSS	4	1.61		
	VSS	4.2	1.77		
Obiteljska odgovornost	Nije u braku - nema djece	4.1	1.66	7.354**	3/1091
	U braku - nema djece	3.6	1.67		
	U braku - ima djecu	3.9	1.57		
	Nije u braku - ima djecu	4.4	2.13		
Trajanje nezaposlenosti	kratko - do 6 mj.	3.8	1.49	3.36*	2/1117
	srednje - 7 mj. do 3 g.	4.1	1.75		
	dugo - više od 3 g.	4	1.56		

** p<0.01; * p<0.05

Legenda: M-aritmetička sredina; SD-standardna devijacija; F-F-omjer; df-stupnjevi slobode

Iz tablice je vidljivo je kako su muškarci u prosjeku više uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva od žena. Ovu smo razliku testirali t - testom za velike nezavisne uzorke i ona je statistički značajna.

Analizom varijance smo testirali razlike između dobnih skupina po uključenosti u NG. Dobili smo da nema statistički značajne razlike između ovih dobnih skupina.

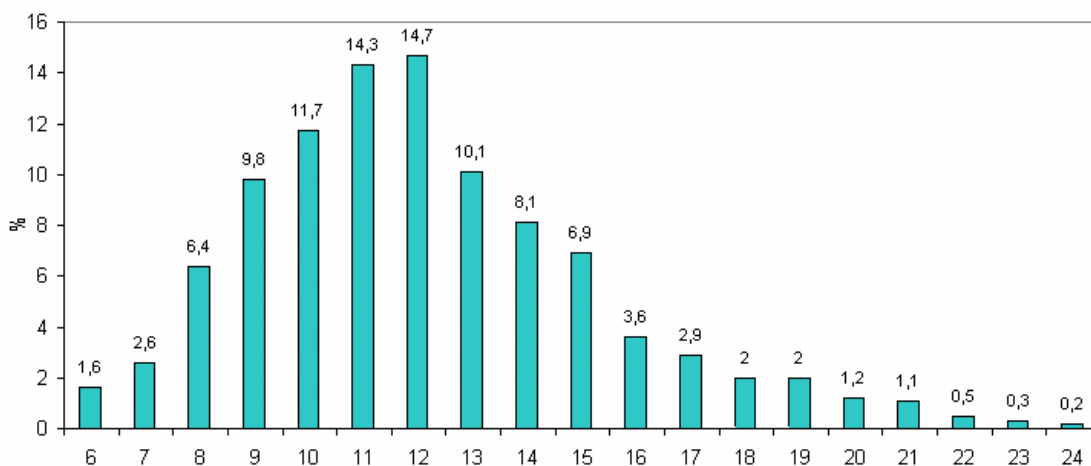
Razlike u uključenost u aktivnosti NG-a između tri obrazovne skupine testirali smo analizom varijance i među njima je utvrđena statistički značajna razlika. Daljnjom analizom (Scheffeovim testom) je utvrđeno da su nezaposleni sa nižom stručnom spremom statistički značajno manje uključeni u aktivnosti NG-a od nezaposlenih srednje i više stručne spreme.

Analizom varijance je testirana i razlika između skupina nezaposlenih sa različitim obiteljskom odgovornošću. Ova je razlika statistički značajna. Osobe koje nisu u braku i nemaju djece značajno se manje uključuju u rad u NG-u od onih koji su u braku

i nemaju djece. Također, osobe sa najvećom obiteljskom odgovornošću (nisu u braku, a imaju djecu) značajno se češće uključuju u aktivnosti NG-a od onih koji su u braku, a nemaju djece.

Razlike u uključenosti u aktivnosti NG-a između nezaposlenih različitog trajanja nezaposlenosti testirali smo također analizom varijance i, kao što je iz tablice vidljivo, utvrđena je statistički značajna razlika. Scheffeovim testom utvrđeno je da osobe koje su kratko nezaposlene (do 6 mjeseci) statistički manje sudjeluju u aktivnostima NG-a od onih koji su nezaposleni više od 7 mjeseci.

Psihološka deprivacija mjerena je ljestvicom od šest pitanja sa po četiri ponuđena odgovora. Ta su pitanja operacionalizirala Jahodine latentne funkcije rada (Jahoda, 1982), a s obzirom da odgovori na sva pitanja ove ljestvice mjere jednu dimenziju ponašanja, rezultat na psihološkoj deprivaciji formiran je kao zbroj odgovora na svih 6 pitanja. Najmanji mogući rezultat je 6, a najveći 24, s tim da veći rezultat ukazuje na veći stupanj psihološke deprivacije. Slika 1. prikazuje distribuciju rezultata na mjeri psihološke deprivacije.

Slika 1 Distribucija rezultata na mjeri psihološke deprivacije (os x- ukupan rezultat na ljestvici psihološke deprivacije; os y- postotak sudionika s pojedinim rezultatom)

Sa slike možemo vidjeti da su se rezultati više grupirali prema nižim vrijednostima. To znači da je većina ispitanika na pitanja odgovarala uglavnom birajući odgovore 1 i 2 koji ukazuju na niži stupanj psihološke deprivacije.

Većina nezaposlenih u našem uzorku izjavljuje kako im je vrijeme ispunjeno, život organiziran, kako se dovoljno druže s ljudima, kako se smatraju korisnim članovima društva i vrijednim osobama te misle da ih i drugi cijene. Međutim, ako iz tablice sa pojedinačnim frekvencijama i postotcima odgovora na svih 6 pitanja psihološke deprivacije (u Prilogu), zbrojimo ispitanike s odgovorima 3 i 4, možemo vidjeti da između 20 i 30 % ispitanika izvještava o deprivaciji u bar nekoj od latentnih funkcija rada. U prilogu se nalaze deskriptivni podaci za pojedine čestice psihološke deprivacije i za cijelu ljestvicu te korelacije među česticama.

Povezanost uključenosti u aktivnosti neslužbenoga gospodarstva s izraženošću psihološke deprivacije

Kako bismo ispitali da li uključenost u aktivnosti neslužbenoga gospodarstva objašnjava psihološku deprivaciju nezaposlenih, proveli smo *hijerarhijsku regresijsku analizu*. Psihološku deprivaciju tretirali smo kao zavisnu, kriterijsku varijablu, a demografske varijable, trajanje nezaposlenosti i aktivnost u neslužbenom gospodarstvu kao prediktore (nezavisnu varijablu). Prediktore smo u analizu uvodili u koracima i to u 1. koraku demografske varijable (*obiteljska odgovornost, obrazovanje, spol, dob*), u 2. koraku *trajanje nezaposlenosti*, a u 3. uključenost u *aktivnosti neslužbenog gospodarstva*. Sumarni rezultati regresijske analize prikazani su u tablici 3.

Tablica 3. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na psihološku deprivaciju (PD).

	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Varijable			
Spol	-.001	-.001	-.023
Dob	.214**	.204 **	.195**
Obrazovanje	-.054	-.052	-.040
Obiteljska odgovornost	-.073*	-.073*	-.070*
Trajanje nezaposlenosti		.023	.030
Aktivnosti NG-a			-.110**
Sažetak analize			
R	.209**	.210**	.236**
R ²	.044	.044	.056
Korigirani R ²	.040	.040	.050
Promjena R ²		.000	.011**

** p<0.01; * p<0.05

Četiri varijable unesene u prvom koraku koreliraju s kriterijem 0.209 i objašnjavaju 4% varijance psihološke deprivacije. Ta predikcija je značajna na razini manjoj od 1% ($F=12.162$; $df=4/1062$; $p<0.01$). Provjerom statističke značajnosti regresijskih koeficijenata, pokazalo se da su značajni prediktori samo dob ($\beta=0.214$; $t=6.611$; $p<0.01$) i obiteljska odgovornost ($\beta=-0.073$; $t=-2.164$; $p<0.01$). Veličina i smjer standardiziranih β -koeficijenata govore da stariji i oni koji imaju manju obiteljsku odgovornost iskazuju veću psihološku deprivaciju. Unošenjem trajanja nezaposlenosti u drugom koraku nije došlo do promjene koeficijenta multiple korelacije ($R=0.236$), odnosno promjene u proporciji objašnjene varijance. U trećem koraku unesena je varijabla aktivnosti neslužbenog gospodarstva. Ova varijabla korelira s kriterijem -0.11 i objašnjava dodatnih 1 % varijance psihološke deprivacije. Promjena objašnjene varijance je statistički značajna ($F=12.805$; $df=1/1060$; $p<0.01$). Standardizirani β -koeficijent za ovu varijablu je statistički značajan na razini manjoj od 1 % ($\beta=-0.110$; $t=-3.578$; $p<0.01$) i pokazuje da osobe koje su više uključene u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju manju psihološku deprivaciju.

Dalje smo htjeli provjeriti objašnjava li i u kojoj mjeri rad "na crno" varijabilitet psihološke deprivacije po pojedinim česticama. U skladu s teorijom, svaku pojedinu česticu psihološke deprivacije (nivo aktivnosti, vremenska struktura dana, socijalni kontakti, osjećaj društvene korisnosti, status i samopoštovanje), tretirali smo kao zavisnu varijablu. Kao i u prethodnoj hijerarhijskoj regresijskoj analizi, iste prediktore smo uvodili u tri koraka. U prvom koraku uveli smo socio-demografske varijable (spol, dob, obrazovanje i obiteljska odgovornost), u drugom koraku uvedena je prediktorska varijabla trajanje nezaposlenosti, a u trećem aktivnosti neslužbenog gospodarstva. Rezultati ovih šest hijerarhijskih regresijskih analiza prikazani su u prilogu (Tablice 10 - 15).

Prvo smo ispitali da li uključenost u aktivnosti neslužbenog gospodarstva objašnjava **nivo aktivnosti** (PD1) kod naših ispitanika. Demografske varijable objašnjavaju 6.7 % varijance kriterija ($F=20.322$; $df=4/1067$; $p<0.01$), a kao značajni prediktori pokazali su se spol ($\beta=-0.151$; $t=-4.924$; $p<0.011$), obrazovanje ($\beta=-0.072$;

$t=-2.370$; $p<0.05$) i obiteljska odgovornost ($\beta=-0.175$; $t=-5.323$; $p<0.01$). Muškarci, niže obrazovani i oni sa manjom obiteljskom odgovornošću izražavaju veći nivo aktivnosti. Unošenjem varijable trajanja nezaposlenosti u drugom koraku, nije došlo do promjene u proporciji objašnjene varijance ni kod ovog, a ni kod ostalih pet kriterija. Aktivnosti neslužbenog gospodarstva same objašnjavaju dodatnih 0.8% varijance kriterija ($F=10.416$; $df=1/1065$; $p<0.01$), β ponder za ovu varijablu je statistički značajan ($\beta=-0.097$; $t=-3.227$; $p<0.01$) i ukazuje da oni koji su uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju viši nivo aktivnosti.

2.4 % varijance kriterijske varijable **vremenska struktura dana** je objašnjeno demografskim varijablama ($F=7.488$; $df=4/1068$; $p<0.01$), od čega su značajne dob ($\beta=0.109$; $t=3.352$; $p<0.01$), obrazovanje ($\beta=-0.061$; $t=-1.989$; $p<0.05$) i obiteljska odgovornost ($\beta=-0.164$; $t=-4.887$; $p<0.01$). Mlađi ispitanici, oni sa većim obrazovanjem i većom obiteljskom odgovornošću iskazuju bolju strukturu dana. Aktivnosti neslužbenog gospodarstva same objašnjavaju dodatnih 0.6 % varijance kriterija ($F=7.093$; $df=1/1068$; $p<0.01$). β ponder za ovu varijablu je statistički značajan ($\beta=-0.082$; $t=-2.663$; $p<0.01$) i ukazuje da oni koji su uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju bolju strukturu dana.

Demografske varijable objašnjavaju 12.5 % varijance kriterijske varijable **socijalni kontakti** ($F=39.367$; $df=4/1056$; $p<0.01$). Značajni prediktori su spol ($\beta=0.105$; $t=3.576$; $p<0.01$), dob ($\beta=0.260$; $t=8.469$; $p<0.01$), obrazovanje ($\beta=-0.094$; $t=-3.233$; $p<0.01$) i obiteljska odgovornost ($\beta=0.104$; $t=3.255$; $p<0.01$). Više socijalnih kontakata imaju muškarci, mlađi, oni sa većim obrazovanjem i manjom obiteljskom odgovornošću. Aktivnosti neslužbenog gospodarstva dodatno objašnjavaju 0.9 % varijance kriterija. Oni koji su uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva imaju više socijalnih kontakata ($\beta=-0.104$; $t=-3.562$; $p<0.01$).

5 % varijance kriterija **osjećaj društvene korisnosti** može se objasniti demografskim varijablama ($F=15.930$; $df=4/1065$; $p<0.01$). Značajan prediktor je dob ispitanika ($\beta=0.242$; $t=7.559$; $p<0.01$). Mlađi sudionici imaju veći osjećaj društvene korisnosti. Značajnost u dodatnom objašnjavanju varijance kriterija uključenost u aktivnosti neslužbenog gospodarstva dostiže uz 5 % vjerojatnosti pogreške ($F=4.573$; $df=1/1063$; $p<0.05$), a uz tu razinu sigurnosti objašnjava dodatnih 0.2 % varijance kriterija. Sudionici uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju veći osjećaj društvene korisnosti ($\beta=-0.065$; $t=-2.138$; $p<0.05$).

Varijanca kriterijske varijable **status** objašnjena je samo sa demografskim varijablama ($F=5.518$; $df=4/1066$; $p<0.01$) i to sa varijablama spol ($\beta=-0.086$; $t=-2.739$; $p<0.01$) i dob ($\beta=0.090$; $t=2.744$; $p<0.01$). Žene i mlađi češće percipiraju da su važni drugim ljudima i da ih drugi cijene. Demografskim varijablama objašnjeno je 2 % varijance kriterija. Aktivnosti neslužbenog gospodarstva ne pridonose značajno objašnjavanju ove kriterijske varijable ($\beta=-0.049$; $t=-1.563$; $p>0.05$).

Demografske varijable objašnjavaju 4 % varijable **samopoštovanje**. Značajni prediktori su dob ($\beta=0.188$; $t=5.838$; $p<0.01$) i obrazovanje ($\beta=-0.070$; $t=-2.272$; $p<0.05$). Mlađi i bolje obrazovani iskazuju veći osjećaj vlastite vrijednosti. Uključenost u aktivnosti neslužbenog gospodarstva ne pridonosi značajno objašnjavanju niti ove kriterijske varijable ($\beta=-0.38$; $t=-1.242$; $p>0.05$).

RASPRAVA

Rad "na crno" je nelegalna aktivnost kojoj nezaposleni nerijetko pribjegavaju kako bi osigurali bar neke prihode. Zanimljivo je pogledati razmjere rada "na crno" u našem uzorku.

Iz rezultata na ljestvici uključenosti u aktivnosti neslužbenoga gospodarstva vidi se da je 41.8 % sudionika istraživanja uključeno u najmanje jedan od ova tri oblika privređivanja. Podaci pokazuju da povremene poslove u fušu obavlja 33.8 % sudionika istraživanja, trajniji posao bez prijave ("na crno") obavlja 12.9 % sudionika, a povremenim honorarnim polovima bavi se 14.3 % sudionika. Ovaj podatak upućuje na veliku zastupljenost rada nezaposlenih u neslužbenom gospodarstvu. Nešto drugačiji podaci o razmjerima rada "na crno" dobiveni su u drugim istraživanjima. Anketa radne snage primijenjena 1995. godine je pokazala uključenost u NG od 25.79 % (Crnković-Pozaić, 1997), a Štimac-Radin (2000) u svom istraživanju na mladima nalazi da 38.5 % mladih radi u NG-u, od čega ih je 30.2 % nezaposleno. Razlike u dobivenim podacima vjerojatno odražavaju različito vrijeme i drugačije metode prikupljanja podataka.

Ovako velik postotak nezaposlenih koji rade u NG-u dobiven u našem istraživanju upućuje na visok stupanj "prikrivene zaposlenosti" među registriranim nezaposlenim osobama i na visok stupanj iskrenosti ispitanika unatoč činjenici da je istraživanje provedeno u prostorijama HZZ-a (ako se otkrije da nezaposleni radi on može biti izbrisan sa evidencije HZZ-a i tako ostati bez prava koja ostvaruje preko Zavoda).

Razlike po sociodemografskim obilježjima onih koji rade u NG-u i onih koji nisu uključeni u takve aktivnosti su u skladu sa prijašnjim nalazima (Franičević, 1997). U rad u neslužbenom gospodarstvu su češće uključeni muškarci, više obrazovani (SSS i VSSS), oni koji su nezaposleni više od šest mjeseci i osobe koje moraju skrbiti za malodobnu djecu.

Muškarac u obitelji još uvijek ima ulogu "hranitelja obitelji", pa se od njega očekuje da pokuša priskrbiti sredstva za život, dok se nezaposlene žene još uvijek više okreću radu u kućanstvu i odgoju djece. Više obrazovani se češće uključuju u rad u NG-u

jer za to imaju više resursa i mogućnosti od nezaposlenih niže stručne spreme. Također je logičan nalaz da se osobe s djecom češće uključuju u NG jer su njihovi mjesečni izdaci veći u odnosu na izdatke osoba bez djece, pa su "primorani" raditi makar u NG-u kako bi priskrbili sredstva za život.

Kako se pokazalo (Jahoda, 1982) da se radom osim osiguravanja sredstava za život mogu zadovoljiti i neke psihološke potrebe, ispitali smo je li sudjelovanje u aktivnostima neslužbenog gospodarstva povezano s **psihološkom deprivacijom** nezaposlenih. Pokazalo se da sudionici koji su uključeni u aktivnosti NG-a iskazuju značajno manju psihološku deprivaciju.

Dobiveni nalaz je u skladu s Jahodinom teorijom (1982). Jahoda smatra da je "institucija zaposlenja" idealna za zadovoljavanje psiholoških potreba za određenim nivoom aktivnosti, strukturom dana i uspostavljanjem socijalnih kontakata. Posao zaposlenima također daje veći osjećaj društvene korisnosti, nosi sa sobom određen društveni status te jača samopoštovanje. Sve ove psihološke potrebe se zaposlenjem kombiniraju i udružuju s motivom zarade za život. Iako se zaposlenje u NG-u razlikuje od legalnog zaposlenja najčešće po uvjetima i organizaciji rada, na temelju Jahodine teorije se moglo pretpostaviti da nezaposleni koji obavljaju povremene poslove u "fušu", rade "na crno" ili imaju povremene honorarne poslove mogu više zadovoljiti ispitane psihološke potrebe od nezaposlenih koji nisu uključeni u rad u neslužbenom gospodarstvu. Upravo to se u našem istraživanju i potvrdilo.

Iako faktorska analiza čestica ljestvice psihološke deprivacije pokazuje da one čine jedan faktor, sa stajališta Jahodine deprivacijske teorije je bilo zanimljivo ispitati da li i na kojim latentnim funkcijama rada oni koji rade "na crno" iskazuju manju psihološku deprivaciju.

Veće zadovoljenje psiholoških potreba (koje navodi Jahoda) onih koji rade u NG-u u odnosu na nezaposlene koji nisu uključeni u takve aktivnosti vidi se na varijablama nivo aktivnosti, vremenska struktura dana, socijalni kontakti i osjećaj društvene korisnosti.

Nezaposleni uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju viši **nivo aktivnosti**. Dan nezaposlenih koji rade više je ispunjen smislenim aktivnostima i obavezama nego što je to slučaj kod nezaposlenih koji nisu uključeni u NG. Nezaposleni koji ne rade često provode vrijeme u pasivnim aktivnostima (npr. gledanje televizije ili spavanje) ili su po cijeli dan u kući. Uz ovu glavnu nezavisnu varijablu u našem istraživanju, nivo aktivnosti značajno objašnjavaju i neke sociodemografske varijable: spol, obrazovanje i obiteljska odgovornost. Muškarci, niže obrazovani i oni sa manjom obiteljskom odgovornošću izražavaju veći nivo aktivnosti.

Nezaposleni koji su uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju i bolju **vremensku strukturu dana**. Rad, makar on bio i rad u neslužbenom gospodarstvu, predstavlja dnevnu obavezu. Čovjek najčešće zna kad ide na posao i koliko će vremena tamo provesti, te je "prisiljen" organizirati život tako da uz posao stigne ispuniti i sve ostale dnevne obaveze. Rad mu predstavlja okosnicu po kojoj organizira sve ostale obaveze. Kod nezaposlenih je često vremenska struktura dana jako narušena. Iako imaju manje obaveza nego kad su bili zaposleni, nezaposleni nerijetko imaju problema s ispunjavanjem vremena i organiziranjem svojih dužnosti.

Povezanost sociodemografskih varijabli sa zavisnom varijablom vremenske strukture dana pokazuje da mlađi ispitanici, oni sa većim obrazovanjem i većom obiteljskom odgovornošću iskazuju bolju strukturu dana.

Psihološku potrebu za ostvarivanjem **socijalnih kontakata** bolje zadovoljavaju nezaposleni koji su uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva. Radeći u neslužbenom gospodarstvu, nezaposleni se češće susreću i s onim ljudima koji ne pripadaju njihovoj najužoj obitelji i prijateljima, te imaju više prilika za sudjelovanje u socijalnim aktivnostima.

S obzirom na sociodemografske karakteristike, više socijalnih kontakata među nezaposlenima imaju muškarci, mlađi, oni sa većim obrazovanjem i manjom obiteljskom odgovornošću.

Uključenost u aktivnosti NG-a je uz dob značajan prediktor **osjećaja društvene korisnosti** kod nezaposlenih. Mlađi nezaposleni i oni uključeni u aktivnosti neslužbenog gospodarstva iskazuju veći osjećaj društvene korisnosti. Čini se da se oni uključeni u NG više osjećaju korisnim dijelom društva od nezaposlenih koji ne rade, iako ne rade legalno, u službenom gospodarstvu.

Varijablu **status** objašnjavaju samo demografske varijable: spol i dob. Žene i mlađi češće percipiraju da su važni drugim ljudima i da ih drugi cijene. Aktivnosti neslužbenog gospodarstva ne pridonose značajno objašnjavanju ove kriterijske varijable.

Samopoštovanje (osjećaj vrijednosti i voljenosti) značajno objašnjavaju dob i obrazovanje. Mlađi i bolje obrazovani iskazuju veći osjećaj vlastite vrijednosti. Uključenost u aktivnosti neslužbenog gospodarstva ne pridonosi značajno objašnjavanju niti ove kriterijske varijable.

Iako sudjelovanje nezaposlenih u aktivnostima NG-a ne objašnjava velik postotak varijanci čestica psihološke deprivacije (od 0.2 - 0.9 % objašnjene varijance), ono se pokazalo kao značajan prediktor za objašnjavanje varijabli: struktura vremena, nivo aktivnosti, socijalni kontakti i osjećaj društvene korisnosti. Izgleda da obavljanje povremenih honorarnih i poslova "u fušu" te rad "na crno" pomaže nezaposlenima u strukturiranju i ispunjavanju dana aktivnostima, uspostavljanju većeg broja socijalnih kontakata i daje im veći osjećaj društvene korisnosti.

Međutim, nezaposleni uključeni u aktivnosti NG-a ne razlikuju se od onih koji nisu uključeni u takve aktivnosti po tome kako procjenjuju da ih drugi vide (status) i po osjećaju vlastite vrijednosti. Taj podatak i ne čudi kada uzmemo u obzir razmjere nezaposlenosti u Hrvatskoj. Naime, kad je nezaposlenost u zemlji velika i kad je uzrokovana društvenim promjenama, sam pojedinac se uglavnom ne smatra krivim i odgovornim radi toga što je nezaposlen, niti ga takvim smatra društvo. Zanimljivo je primijetiti da su u istraživanju Sixmith (1999) u Velikoj Britaniji nezaposleni u intervjuima koje je s njima vodila navodili kako se na nezaposlene gleda kao na one koji

ne žele raditi ili ne rade dobro, te ih se smatra odgovornima za svoje stanje. Ti su ispitanici često izjavljivali kako se osjećaju bezvrijedno kao nezaposleni. Naši nezaposleni ne iskazuju visoku psihološku deprivaciju s obzirom na status (samo njih 12.6 % kaže da misle da ih drugi ne cijene previše i da su nevažni drugima). Psihološka deprivacija s obzirom na samopoštovanje je nešto izraženija (29.4 % se pita da li im je život promašen), no varijabilitet ove dvije varijable objašnjava nešto drugo (npr. socio - demografske varijable, ličnost), a ne uključenost nezaposlenih u NG.

S obzirom na često nehumane uvjete rada u neslužbenom gospodarstvu (nesigurna i neredovita plaća, predugo radno vrijeme, neostvarivanje nekih osnovnih prava radnika...) nezaposleni se može pitati isplati li se uključivati u takav rad (ako za to uopće dobije priliku). Ovo istraživanje ukazuje da rad "na crno" uz zadovoljenje manifestne funkcije rada (osiguravanje sredstava za život) može zadovoljiti i neke latentne funkcije rada, te tako smanjiti psihološku deprivaciju nezaposlenih, a preko toga možda djelovati i na poboljšanje psihološkog zdravlja.

Prilikom interpretacije rezultata ovog istraživanja potrebno je imati na umu da se snaga i slabosti ovog istraživanja nalaze upravo u uzorku. Njegova snaga je u velikom broju sudionika istraživanja. No, u uzorku je više mlađih i bolje obrazovanih nezaposlenih nego u populaciji, pa se mora biti oprezan pri generalizaciji podataka na cijelu populaciju nezaposlenih.

Kada bismo željeli dobiti potpuniju sliku o tome koliko zapravo sudjelovanje u aktivnostima neslužbenog gospodarstva uspijeva zadovoljiti latentne funkcije rada, trebali bismo provjeriti koliko su latentne funkcije rada zadovoljene kod zaposlenih i usporediti te podatke sa podacima koje smo dobili na nezaposlenima koji rade u NG-u.

Naime, Jahoda (1982) upozorava da neki poslovi ne mogu zadovoljiti sve latentne funkcije rada. Tako na primjer posao može biti toliko zahtjevan da pojedinac ima poteškoća u organiziranju dnevnih obaveza, ili pak zahtijeva toliko vremena, da ne ostavlja prostora za druženje s ljudima onoliko koliko bi to pojedinac htio. Posao može također izazivati osjećaj izoliranosti, beskorisnosti i nevažnosti ako ga drugi ne cijene.

Nadalje, obavljanje posla koji nije čovjeku zanimljiv i u kojem ne može iskazati svoja znanja, vještine i interese može stvoriti velik osjećaj promašenosti u životu.

Ovo istraživanje smatramo malim, ali značajnim doprinosom istraživanjima razmjera uključenosti u aktivnosti neslužbenoga gospodarstva i istraživanjima psiholoških aspekata nezaposlenosti. Njegova posebna vrijednost je u povezivanju ova dva velika područja, te u pokušaju rasvjetljavanja situacije u kojoj se nalaze nezaposleni: i oni koji imaju tu sreću da rade makar i "na crno" i oni koji te sreće nažalost nemaju.

ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem utvrdili smo da nezaposleni koji obavljaju povremene honorarne poslove i poslove "u fušu" te rade "na crno" iskazuju značajno manju razinu psihološke deprivacije, od nezaposlenih koji nisu uključeni u te aktivnosti neslužbenoga gospodarstva.

Daljnjom analizom pokazalo se da nezaposleni koji su uključeni u aktivnosti neslužbenoga gospodarstva bolje zadovoljavaju sljedeće latentne funkcije rada: nivo aktivnosti, vremensku strukturu dana, socijalne kontakte i osjećaj društvene korisnosti. Njihov dan je bolje strukturiran i više ispunjen aktivnostima, uspostavljaju veći broj socijalnih kontakata i imaju veći osjećaj društvene korisnosti.

LITERATURA

- Creed, P.A. & Macintyre, S.R. (2001). The Relative Effects of Deprivation of the Latent Manifest Benefits of Employment on the Well-Being of Unemployed People. *Journal of Occupational Health Psychology*, 6(4), 324-331.
- Crnković-Pozaić, S. (1997). *Neslužbeno gospodarstvo mjereno radnom snagom*. Financijska praksa - 21,1/2, 169-194
- Crnković - Pozaić, S. (2002). *Nezaposleni koji rade: radnici i poduzetnici iz sjene*. Financijska teorija i praksa - 26, 1; 301 - 316
- Feather, N.T. (1990). *The psychological Impact of Unemployment*. New York: Springer-Verlag.
- Franičević, V. (1997). *Temeljne značajke neslužbenog gospodarstva*. Financijska praksa - 21; 45 - 70.
- Fryer, D. & Payne, R: (1986). *Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment*. In C.L.Cooper & I.Robertson (Eds.) *International Review of Industrial and Organizational Psychology*. John Wiley & Sons Ltd.
- Galešić, M., Maslić-Seršić, D., Šverko, B. (2003). *Nezaposleni u Hrvatskoj 2003: Svakodnevne aktivnosti, financijsko stanje, socijalna podrška, intenzitet i način traženja posla, psihološka deprivacija, stavovi prema radu i nezaposlenosti; Parcijalni izvještaj o napretku istraživanja u okviru projekta "Psihološki aspekti nezaposlenosti"*. Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Henry, S. (1982.). *The working unemployed perspectives on the informal economy and unemployment*. *Sociological Review*; Vol.30 Issue 3, p460,18p
- Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment: The psychology of social issues*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karajić, N. (2002). *Siromaštvo i neslužbeno gospodarstvo u Hrvatskoj - kvalitativni aspekti*. Financijska teorija i praksa- 26, 1; 273 - 299.
- Mrnjavac, Ž. (1996). *Mjerenje nezaposlenosti*. Split: Ekonomski fakultet.
- Sixsmith, J.A. (1999). *Working in the hidden economy: the experience of unemployed men in the UK*. *Community, Work & Family*, Vol. 2, No.3.
- Škare, M. (2001). *Nezaposlenost u Hrvatskoj i determinante potražnje za radom*. *Revija socijalne politike*, 8 (1), 19-34.

- Štimac-Radin, H. (2000). *Sudjelovanje mladih u sivoj ekonomiji*. Anali Studentskog centra u Zagrebu 2; 117-123.
- Štulhofer, A. (1997). *Sociokulturni aspekti neslužbenog gospodarstva: između oportunitizma i nepovjerenja*. Financijska praksa: - 21,1/2; 125 - 140
- Štulhofer, A. i Rimac, I. (2002.) *Opurtunizam, institucije i moralni troškovi: sociokulturna dimenzija neslužbenoga gospodarstva u Hrvatskoj 1995-1999*. Financijska teorija i praksa 26 (1), 213-228
- Šverko, B. (1991). Značenje rada u životu pojedinca: radne vrijednosti, važnost rada i alijenacija. *Uvod u psihologiju* (15-56). Zagreb: Prosvjeta.
- Ullah, P.(1990). The association between income, financial strain and psychological well-being among unemployed youths. *Journal of Applied Social Psychology*, 17, 1007-1024.
- Warr, P.(1982). Work and unemployment (draft). To appear in P.J.D. Drenth, H. Thierry, P.J. Willems and C.J. de Wolff (eds.), *Handbook of Work and Organization Psychology*. London: Wiley, 1983.
- Winefield, A.H. (1995). *Unemployment: Its psychological costs*. *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 10, 169-212.

www.hzz.hr

PRILOG

Ljestvica sudjelovanja u aktivnostima neslužbenog gospodarstva:

Molimo Vas navedite što sve radite u poljednje vrijeme? Pored svake navedene aktivnosti prekrižite kružić koji označava koliko ste često tu aktivnost obavljali u posljednjih mjesec dana.

SA1g. Obavljam sitne poslove 'u fušu' (bez ugovora).

SA1h. Radim trajniji posao, no bez prijave ('na crno').

SA1i. Imam povremene honorarne poslove (uz ugovor).

Tablica 4. Deskriptivni podaci za pojedine čestice ljestvice sudjelovanja u aktivnostima neslužbenog gospodarstva i za ukupni uradak na ljestvici.

	M	σ	Min	Max	N
SA1g	1.53	.86	1	4	1138
SA1h	1.3	.77	1	4	1138
SA1i	1.2	.56	1	4	1131
NG	4	1.6	3	12	1138

Legenda: **M**- aritmetička sredina; **σ** - standardna devijacija; **Min** - minimalni zabilježeni rezultat; **Max** - maksimalni zabilježeni rezultat; **N** - broj sudionika; **SA1g, SA1h, SA1i** - čestice ljestvice sudjelovanje u aktivnostima neslužbenog gospodarstva; **NG** - ukupni uradak na ljestvici

Tablica 5. Korelacije među česticama i s ukupnim uratkom na ljestvici sudjelovanje u aktivnostima neslužbenog gospodarstva.

	SA1g	SA1h	SA1i	NG
SA1g	1			
SA1h	.379**	1		
SA1i	.250**	.213**	1	
NG	.804**	.759**	.586**	1

** p<0.01

Legenda: SA1g, SA1h, SA1i - čestice ljestvice sudjelovanje u aktivnostima neslužbenog gospodarstva; NG - ukupni rezultat na ljestvici

Tablica 6. Čestina s kojom nezaposleni sudjeluju u aktivnostima neslužbenoga gospodarstva.

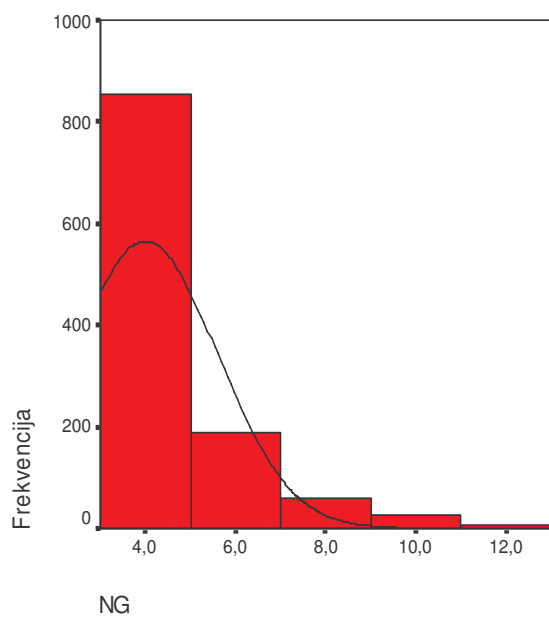
	Nikada	Par puta mjesečno	Par puta tjedno	Svako- dnevno
SA1g	66.2%	20.7%	7.6%	5.5%
SA1i	87.1%	4.4%	2.8%	5.7%
SA1h	85.6%	10.6%	1.8%	1.9%

Legenda:

SA1g - Obavljam povremene sitne poslove "u fušu" (bez ugovora).

SA1i - Radim trajniji posao, no bez prijave ("na crno").

SA1h - Imam povremene honorarne poslove (uz ugovor).

Slika 2 Distribucija rezultata na mjeri sudjelovanja u aktivnostima neslužbenog gospodarstva
(os x - ukupan rezultat na mjeri sudjelovanja u NG-u , os y - frekvencije rezultata)

Tablica 7. Postotci odgovora na svih šest pitanjaljestvice psihološke deprivacije.

PD1. Kako izgleda vaš tipičan dan? Je li ispunjen aktivnostima (na primjer, radom - stalnim ili honorarnim, obiteljskim obavezama, poslovima u kući ili vrtu, kućnoj radionici, društvenoj organizaciji, nekom klubu ili bilo kojom drugom aktivnošću)? Ili Vam je dan uglavnom "prazan"?

1 - Uvijek sam zaokupljen/a nekim poslom; moje je vrijeme ispunjeno.	41.0 %
2 - Često sam zaokupljen/a nekim poslom, odnosno aktivnostima.	35.7 %
3 - Obično nemam što raditi, tek tu i tamo pronađem sebi neku aktivnost.	17.9 %
4 - Svaki moj dan je "prazan"; nemam što raditi i uglavnom ne znam što bi sa sobom.	5.4 %

PD2. Kako su uređeni Vaš život i Vaše obveze tijekom tipičnog dana?

1- Odlično sam organiziran/a; u svakom trenutku znam što mi je činiti.	15.7 %
2- Moj život je uglavnom dobro organiziran.	52.4 %
3- Nisam baš najbolje organiziran/a, ponekad ne znam što bi radio/la.	21.4 %
4- Nema nikakve pravilnosti u mom životu niti jasno utvrđenih obveza.	10.4 %

PD3. Koliko imate prilike za susrete s ljudima, druženje i zajedničke aktivnosti?

1- Intenzivno se družim s ljudima.	27.1 %
2- Dovoljno se družim s ljudima.	54.7 %
3- Uglavnom nemam dovoljno mogućnosti za druženje s ljudima.	15.5 %
4- Uopće nemam prilika za druženje s ljudima.	2.7 %

PD4. Što Vi osobno mislite, smatrate li se korisnim članom društva?

1- Da, osjećam se korisnim članom društva.	30.4 %
2- Uglavnom se osjećam korisnim članom društva.	40.0 %
3- Češće se osjećam beskorisno nego korisno.	22.4 %
4- Osjećam se posve beskorisno i isključeno.	7.2 %

PD5. A što Vam se čini, kako Vas drugi vide? Cijene li Vas i koliko im značite?

1- Ljudi me vrlo cijene.	18.4 %
2- Mislim da me uglavnom cijene.	69.0 %
3- Čini mi se da me ne cijene previše.	9.3 %
4- Nevažan/na sam ljudima.	3.3 %

PD6. A što Vi mislite sami o sebi? Djeluju li okolnosti u kojima se sada nalazite na vaše samopouzdanje i osjećaj vlastite vrijednosti?

1- Bez obzira na okolnosti, uvjeren/a sam da sam vrijedna i uspješna osoba.	28.3 %
2- Uglavnom mislim da sam dovoljno vrijedna i uspješna osoba.	42.3 %
3- Ponekad se pitam jesam li promašio/la u životu.	25.1 %
4- Sve sam više uvjeren/a da je moj život promašen.	4.3 %

Tablica 8. Deskriptivni podaci za pojedine čestice ljestvice psihološke deprivacije i ukupnog rezultata na toj ljestvici.

	M	σ	Min	Max	N
PD1	1.88	.889	1	4	1131
PD2	2.27	.848	1	4	1131
PD3	1.94	.729	1	4	1132
PD4	2.06	.901	1	4	1129
PD5	1.97	.638	1	4	1130
PD6	2.05	.840	1	4	1131
PD sum	12.16	3.24	6	24	1125

Legenda: **M**- aritmetička sredina; **σ** - standardna devijacija; **Min** - minimalni zabilježeni rezultat; **Max** - maksimalni zabilježeni rezultat; **N** - broj sudionika; PD1...PD6 - čestice ljestvice psihološke deprivacije; PD sum - ukupni rezultat na ljestvici

Tablica 9. Korelacije među česticama i s ukupnim rezultatom na ljestvici psihološke deprivacije.

	PD1	PD2	PD3	PD4	PD5	PD6	PDsum
PD1	1						
PD2	.479**	1					
PD3	.103**	.225**	1				
PD4	.301**	.389**	.374**	1			
PD5	.194**	.313**	.323**	.440**	1		
PD6	.232**	.333**	.332**	.520**	.399**	1	
PDsum	.607**	.700**	.568**	.769**	.633**	.710**	1

** p<0.01

Legenda: PD1...PD6 - čestice ljestvice psihološke deprivacije; PD sum - ukupni rezultat na ljestvici

Tablica 10. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na nivo aktivnosti (PD1).

Varijable	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Spol	-.151**	-.151**	-.171**
Dob	-.022	-.012	-.020
Obrazovanje	-.072*	-.073*	-.063*
Obiteljska odgovornost	-.175**	-.175**	-.173**
Trajanje nezaposlenosti		-.023	-.017
Aktivnosti NG-a			-.097**
Sažetak analize			
R	.266**	.267**	.283**
R ²	.071	.071	.080
Korigirani R ²	.067	.067	.075
Promjena R ²		.000	.009**

** p<0.01; * p<0.05

Tablica 11. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na vremensku strukturu dana (PD2).

Varijable	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Spol	.009	.009	-.008
Dob	.109**	.092**	.085*
Obrazovanje	-.061*	-.058	-.049
Obiteljska odgovornost	-.164**	-.165**	-.163**
Trajanje nezaposlenosti		.041	.045
Aktivnosti NG-a			-.082**
Sažetak analize			
R	.165**	.169**	.187**
R ²	.027	.029	.035
Korigirani R ²	.024	.024	.030
Promjena R ²		.001	.006**

** p<0.01; * p<0.05

Tablica 12. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na socijalne kontakte (PD3).

Varijable	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Spol	.106**	.106**	.085**
Dob	.260**	.252**	.244**
Obrazovanje	-.094**	-.093**	-.081**
Obiteljska odgovornost	.104**	.103**	.106**
Trajanje nezaposlenosti		.020	.026
Aktivnosti NG-a			-.104**
Sažetak analize			
R	.358**	.359**	.373**
R ²	.128	.129	.139
Korigirani R ²	.125	.125	.134
Promjena R ²		.000	.010**

** p<0.01; * p<0.05

Tablica 13. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na osjećaj društvene korisnosti (PD4).

Varijable	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Spol	.061	.061	.048
Dob	.242**	.240**	.235**
Obrazovanje	.043	.043	.051
Obiteljska odgovornost	-.043	-.043	-.041
Trajanje nezaposlenosti		.006	.010
Aktivnosti NG-a			-.065*
Sažetak analize			
R	.238**	.238**	.246*
R ²	.056	.056	.061
Korigirani R ²	.053	.052	.055
Promjena R ²		.000	.004*

** p<0.01; * p<0.05

Tablica 14. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na status (PD5).

	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Varijable			
Spol	-.086**	-.086**	-.096**
Dob	.090**	.084*	.081*
Obrazovanje	.057	.058	.063
Obiteljska odgovornost	.055	.055	.056
Trajanje nezaposlenosti		.012	.015
Aktivnosti NG-a			-.049
Sažetak analize			
R	.142**	.143**	.150**
R ²	.020	.020	.023
Korigirani R ²	.017	.016	.017
Promjena R ²		.000	.002

** p<0.01; * p<0.05

Tablica 15. Sumarni rezultati hijerarhijske regresijske analize: utjecaj demografskih faktora, trajanja nezaposlenosti i uključenosti u aktivnosti neslužbenog gospodarstva na samopoštovanje (PD6).

	β-koeficijenti		
	Korak 1	Korak 2	Korak 3
Varijable			
Spol	.057	.057	.050
Dob	.188**	.171**	.168**
Obrazovanje	-.070	-.066	-.062
Obiteljska odgovornost	-.018	-.018	-.017
Trajanje nezaposlenosti		.041	.044
Aktivnosti NG-a			-.038
Sažetak analize			
R	.206**	.209**	.212**
R ²	.042	.044	.045
Korigirani R ²	.039	.039	.040
Promjena R ²		.001	.001

** p<0.01; * p<0.05

Tablica 16. Korelacijska matrica svih uključenih varijabli

	1	2	3	4	5	6	7
1	1						
2	-.006	1					
3	.104**	-.100**	1				
4	.206**	.360**	-.155**	1			
5	-.022	.439**	-.126**	.169**	1		
6	-.178**	-.056	.103**	-.049	.015	1	
7	-.035	.183**	-.066*	.018	.104**	-.115**	1

** p<0.01; * p<0.05

Legenda: 1-spol

2-dob

3-obrazovanje

4-obiteljska odgovornost

5-trajanje nezaposlenosti

6-sudjelovanje u aktivnostima neslužbenog gospodarstva

7- ukupna psihološka deprivacija